

Jeroen Bosch Tussen Hemel & Hel

Chris Will

Adam en Eva • Het boek ‘Genesis’ vertelt hoe God op de zesde dag de mens heeft geschapen. ‘En God zeide: Laat Ons mensen maken naar ons beeld, als onze gelijkenis... En God schiep de mens... Man en vrouw schiep Hij hen. En God zegende hen en God zeide tot hen: Weest vruchtbaar en wordt talrijk’ (‘Genesis’ 1:26-28). Temidden van een paradijselijke natuur schildert Bosch een scène waarvan niet geheel duidelijk is wat er verbeeld wordt. Is het de schepping van de ‘mannin’ (Eva), zoals beschreven in het tweede scheppingsverhaal in ‘Genesis’ 2:21-22? ‘Toen deed de HERE God een diepe slaap op de mens vallen; en terwijl deze sliep, nam Hij een van zijn ribben en sloot haar plaats toe met vlees’. Vervolgens bouwde God uit de rib de vrouw. Of gaat het hier om het thema van het paradijshuwelijk? Dan staat daar niet God, maar Christus als Schepper, ‘het Woord’ door wie alles geschapen is, die de zegenwens van de vermenigvuldiging uitspreekt. Het paradijshuwelijk gold als prototype van de echtverbintenis en werd daarom in de middeleeuwen op talloze huishoudelijke voorwerpen afgebeeld.

De wonderlijke ‘draecena draco’, Bosch’ paradijselijke drakenboom, is een regelrechte navolging van de curieuze boom die Martin Schongauer in 1471/73 op zijn gravure ‘De vlucht naar Egypte’ verbeeldde. Bosch kende het actuele werk van Schongauer, dat destijds hoogstwaarschijnlijk in ’s-Hertogenbosch te zien was. De kat met de muis in zijn bek verwijst zowel naar het theologische idee dat de dierenwereld nooit vrij van zonden was, als naar het onvermijdelijke van de zondeval •

PARADIJSPANEEL ‘TUIN DER LUSTEN’, MADRID

Paradijselijke dieren • In de hof van Eden, aan weerszijden van de roze paradijsfontein, vertoeven diverse dieren in het vredige landschap met vreemd gevormde rotsformaties. Links laaft een aantal dieren zich aan een watertje. Behalve runderen, een paard en een hert valt vooral de witte eenhoorn op. En naast dit fabeldier een bruin hertachtig dier met geheven kop, eveneens getooid met één hoorn.

Tussen de bomen op de achtergrond bevinden zich een soort tapir, een olifant met een aap op z'n rug, een vreemdsoortig tweepotig dier met lange flaporen en een hondenkop, en een giraffe. Op de achtergrond is een vlucht ibisachtige vogels neergestreken en zwermen zwarte vogels cirkelen rond een vreemd gevormde berg. Tenslotte zijn daar nog een stekelvarken, een zwijn met jongen, een groot opspringend reptiel, een roedel herten en een leeuw die een hert verslindt. Door de scène met de leeuw en zijn prooi wordt het vredige tafereel wreed verstoord. Is dit de natuurlijke orde of is het kwaad reeds aanwezig in het paradijs?

Voor de beschrijving en verbeelding van de exotische dieren, die Bosch niet allemaal zelf gezien kan hebben, kon hij putten uit de populaire Bestiaria. Dit zijn vaak geïllustreerde beestenboeken met beschrijvingen van de natuur uit verre landen. In de middeleeuwen geloofde men overigens onvoorwaardelijk in het bestaan van de fantasie- en fabeldieren zoals de eenhoorn. Het vreemde gedrocht op twee poten, met de hondenkop en de flaporen, is mogelijk gekopieerd van een houtsnede van Erhard Reeuwich uit 'Peregrinatio in Terram Sanctum'. Dit was een reisbeschrijving van het Heilige Land door Bernhard von Breydenbach, voor het eerst gepubliceerd in 1486 • PARADIJSPANEEL 'TUIN DER LUSTEN', MADRID

*‘Daer si worden so fier onder hem lieden
Dat sie der glorien niet ontbieden
Ende die valscheid, die d’ander hadden
Ende vielen neder geliken padden
Om haer verwanen wast al,
Dat si vielen in ’t helsche dal’*

*‘Omdat zij onderling zo trots waren geworden
Dat zij Gods glorie niet meer erkenden
Noch het verkeerde zagen wat de anderen hadden
Vielen zij neer als padden
Het was om hun hoogmoed,
Dat zij in het helse dal vielen’*

uit: Die dietsche Lucidarius, 14de eeuw

De zondeval • ‘Voorts plantte de HERE God een hof in Eden, in het Oosten...’, staat geschreven in ‘Genesis’ 2:8. In het midden van het Paradijs stond de boom des levens, vlakbij de boom der kennis van goed en kwaad. God waarschuwde Adam op straffe des doods niet van de vruchten van die tweede boom te eten. Maar de slang, de listigste van Gods schepselen, overreedde Adams vrouw Eva door te zeggen dat *‘ten dage, dat gij daarvan eet, uw ogen geopend zullen worden, en gij als God zult zijn, kennende goed en kwaad’*. En zij zag dat de boom een lust voor het oog was, en begeerlijk om daardoor verstandig te worden plukte ze een vrucht.

De slang hangt hier in de kruin van de boom en biedt Eva een tweede vrucht aan. Eva staat op het punt Adam te verleiden om van de appel te eten. Haar ogen zijn gericht op de rode vrucht, die ze in haar rechterhand voor zich omhoog houdt. Adam lijkt nog tegen te strubbelen, maar zal snel voor de verzoeking bezwijken.

De slang van Bosch is opvallend. Hij is deels het evenbeeld van Eva; zijn gezicht en haren lijken op het hare. Verder heeft hij een romp met borsten en armen met mensenhanden. Moest dit vertrouwen inboezemen? Wel laat de duivelse verleider zich kennen door zijn poten met klauwen en een geschubde staart. Kort daarop werd de slang door God vervloekt: *‘op uw buik zult gij gaan en stof zult gij eten, zolang gij leeft’* • PARADIJSPANEEL ‘LAATSTE OORDEEL’, WENEN

De verzoeking van Antonius • Door een terreurgroep beestachtige demonen wordt Antonius door het luchtruim gesleept. Hij is omringd door vliegende vissen, gewapende monsters en een luchtschip. Volhardend in gebed biedt hij moedig weerstand. Hij is gekleed in zijn traditionele bruine monnikspij met daarop het embleem van het Tau-kruis.

Antonius is vooral bekend geworden vanwege zijn uitputtende geestelijke en lichamelijke strijd tegen de meest vreselijke verleidingen en martelingen van de duivel. Maar met zijn overwinning op de duivel dankzij zijn onwankelbare geloof, is hij met Christus hét voorbeeld voor ieder christenmens. Zijn levensverhaal werd door zijn leerling Athanasius opgetekend in de ‘Vitae Sancti Antonii’.

De heilige werd geboren omstreeks het jaar 251 in Koma, het tegenwoordige Qīman el-Ar in Midden-Egypte, en overleed als kluizenaar op 17 januari 356 ergens in de Egyptische woestijn. Als Antonius Abt staat hij ook bekend als de aartsvader der monniken, hoewel hij nooit een eigen kloostergemeenschap heeft gesticht. Hij was de eerste en populairste van de woestijnvaders, die het wereldse leven achter zich liet om als kluizenaar het contact met God te zoeken. Omdat hij de eerste christen was die zijn leven in afzondering doorbracht, kreeg hij vele volgelingen. Hij woonde 35 jaar in een grafspelonk en 20 jaar op een berg aan de Nijl bij het huidige El-Maimum; daarna trok hij zich terug in de woestijn. Ascetisch leefde hij bij een oase – nu Djebel el-Galala el Quibliya – en nam slechts het allernoodzakelijkste voedsel tot zich. De devotie tot Antonius bereikte aan het begin van de 16de eeuw het hoogtepunt en was zeer populair in Bosch’ tijd; Jheronimus’ eigen vader heette ook Antonius • LINKERPANEEL ‘VERZOeking VAN ANTONIUS’, LISSABON

De landschapsmens • In enkele taferelen van Bosch zijn hybride overgangsvormen van mens en landschap of van mens en omgeving verbeeld. In dit heuvel-landschap met enkele bosschages bevindt zich een menselijke figuur, steunend op handen en voeten, versmolten met zijn omgeving. In zijn benarde positie lijkt hij een gevangene van het landschap te zijn. De met gras begroeide helling vormt zowel zijn rug als het dak van een gebouwtje dat tegen hem aanleunt. De voorover geknielde man, met zijn blote achterste naar de beschouwer toegekeerd, is tegelijkertijd heuvel en hol, dak en bordeel! Zijn hoofd is wanhopig schreeuwend naar boven gericht en wordt doorboord door een pijl. Dit zijn ontegenzegglijk tekens van waanzin en van zelfvernietiging. In en tegen zijn ‘achtergevel’ zien we een aantal elementen die we bij Bosch vaker terugvinden als symbolen van louche herbergen of hoerenkasten. Zo is daar de lonkende vrouw aan het venster. De speer tegen de gevel is een fallussymbool. En een ton zonder spon, dus met een gat erin, met de kruik erop is een dubbele verwijzing naar het vrouwelijk geslachtsdeel. Om één van de stronkachtige benen in hurkhouding zit een verband. Dat is een verwijzing naar geslachtsziekten, die ook vaker voorkomt bij Bosch. De aanblik van de ons toegekeerde blote billen met het valhek ertussen laten ook weinig te raden over: hier wordt gewezen op sodomie.

Dit unieke taferel is, kortom één en al toespeling op seks en ontucht. De man zit letterlijk beknelde in zijn miserabele aardse bestaan, en zijn zondige geest is gevangene van de verleidelijke aardse genoegens van de vleeselijke lusten • LINKERPANEEL

‘VERZOEKING VAN ANTONIUS’, LISSABON

De schaatsende vogelbode • Het wezen van de boodschapper op de schaats stelt ons voor raadsels. Deze gebochelde vogelfiguur met enorme hangende flaporen heeft een lange scherpe kruisbeksnavel met tanden. Hij schaats krassend over het ijs met een trechter op de kop en met een brief aan zijn snavel gespietst. Uit de trechter steekt een kale tak, waaraan een touwtje met een bolletje slingert. Op zijn rode mantel prijkt een embleem.

De omgekeerde trechter op het hoofd is een zinspeling op bedrog. Op de brief zit een rood lakzegel en er staat een tekst op, die op verschillende wijzen te lezen is en daardoor op diverse manieren kan worden uitgelegd. Zo las men achtereenvolgens: het woord ‘grasso’, ondersteboven geschreven. Dat zou ‘vet’ betekenen en dan slaan op ‘simonie’, de grove inkomsten uit de handel in aflatbrieven. Of staat er in spiegelschrift ‘protio’? Dat is de afkorting van ‘protestatio’, wat bedoeld zou kunnen zijn als een schijnprotest van de duivels en demonen tegen het kwellen van Antonius. Anderen lezen er ‘oisuif’ of ‘oisuy’, te verstaan als ‘osif’, een toespeling op de luiheid van het vogelmonster dat op schaatsen voortglijdt, en daarom niet hoeft te lopen. Mogelijk staat er zelfs ‘bosco’, de naam van Bosch, maar dan in het Spaans • LINKERPANEEL ‘VERZOEKING VAN ANTONIUS’, LISSABON

Een pseudo-Maria • Op het beroemde middenpaneel van het grote drieluik ‘De verzoeking van de heilige Antonius’ uit het museum in Lissabon staat in een hoekje een bizarre scène. Het tafereel speelt zich af binnen het blikveld van een lichamelijk, maar vooral geestelijk gekwelde Antonius. Het is een duivelse parodie op het bekende bijbelse thema van Jozef en Maria op de vlucht naar Egypte. Maar zoals de Antichrist zich meermalen aan Antonius vertoont om hem te misleiden, zo gaat het hier om een pseudo-Maria met gevolg, die ons op het verkeerde been zet. Maria is gedeformeerd tot een monsterlijk ‘boom-mens’ met een hagedisstaart. Haar hoofd is gevat in een opengebarsten boomstronk en haar handen zijn grijpklauwen van gekromde kale takken. Krom zit zij over haar kind gebogen op haar rijdier. Maar dat dier, de ezel uit de bijbel, blijkt een gigantische rat, die met z’n poten door het water waadt. Moeder en kind worden omgeven door een bende merkwaaardige ruiters. Stellen zij de soldaten van Herodes voor? En is daar ook Jozef te herkennen? Alleen het in doeken gebakerde kind lijkt ‘echt’ in deze ‘vlucht naar Egypte’-scène.

Ook dit toneeltje is beslist geen tekstgebonden illustratie van de heiligenlegende, maar een geheel eigen interpretatie van Bosch, een spektakel van misleidende dwaasheid. De schilder geeft een indringend beeld van het innerlijke conflict, de strijd tussen wens en verbod, tussen de sterke en zwakke kanten van de mens. Hoe erger de verleiding of de misleiding, hoe beter, als het de standvastige Antonius betreft. Want de nederlaag van de duivel wordt er des te groter door • MIDDEN-PANEEL ‘VERZOEKING VAN ANTONIUS’, LISSABON

Vliegende heksen • Soms zie je ze vliegen; echter alleen 's nachts, als ze op weg zijn naar een heimelijke bijeenkomst. Want alleen met behulp van de duivel kunnen heksen vliegen als zij naar de heksensabbat moeten. Hoog in de lucht suist hier een vliegende nachtvis met op zijn rug een mannelijke en een vrouwelijke heks. De vrouw zit dwars op de vis; de kogelronde man draagt op zijn schouder een lange stok, waaraan een pot met vuur hangt. Zo suizen zij door het nachtelijk luchtruim.

Afbeeldingen van heksen waren destijds populair. Juist in het begin van de 16de eeuw bereikten de heksenprocessen een hoogtepunt. Toen werden traktaten gepubliceerd, waarin werd gewezen op de slechte invloed van vrouwen, die door de 'zwakte van het vlees' als verleiders van de man en van de 'geest' werden beschouwd. De heks had een pact met de duivel gesloten en was bezeten door kwade geesten. Bovendien maakte ze misbruik van bovennatuurlijke krachten, zo nam men aan. Daardoor werd zij gezien als zondebok voor allerlei rampen en conflicten.

Een invloedrijk boek met betrekking tot de heksenwaan was 'Malleus maleficarum' of 'Heksenhamer' uit 1486, geschreven door de dominicanen Sprenger en Kramer. Heksenvoorstellingen moeten worden begrepen in het licht van de propaganda tegen de 'verderfelijke invloed van de vrouw'. Want heksen konden niet alleen liefde en haat opwekken, maar ook ziekte veroorzaken bij mens en dier; ze konden slecht weer oproepen en oogsten doen mislukken. Attributen van de heks zijn een bezem, een ketel, een spiegel en kaarsen. Ook padden, uilen en katten werden met heksen in verband gebracht, omdat het nachtdieren zijn; en niet te vergeten de bok, een wellustig dier • RECHTERPANEEL 'VERZOEKING VAN ANTONIUS', LISSABON

Het buikbeest • Op de grond zit een gedrocht dat bestaat uit een buik, die tegelijkertijd hoofd, borst, rug en achterwerk is. Het heeft twee beentjes die samen in één schoen zijn gestoken. In de buik steekt een groot mes. Op de buikkop prijkt een felrode zogenaamde open zakmuts, met een opvallend lange sliert eraan en fazantenveren bovenop. Uit de muts lijkt een rattenstaart te voorschijn te komen. Door een gat in de muts loert een oog.

We hebben hier te doen met een combinatie van spreekwoordelijke uitdrukkingen. De hoofd-borst-rug-achterwerk-buik in één is een verwijzing naar een typering die men soms aan een dikke veelvraat gaf: *'het is gat aan kop, en buik aan borst'*. Het mes in de buik verwijst naar *'hy houd hem 't yzer in den buik'*, wat betekent: hij laat hem in de ellende waarin hij hem heeft gebracht; 'hij' staat dan voor 'Gula' ofwel gulzigheid.

Maar misschien heeft Bosch ook gedacht aan de scheldwoorden 'Jan Driebuijck', 'buikbeest' of 'verbuyckte dronckaerts sot'. Allemaal afkeurende betitelingen voor mensen die door hun vraatzucht van hun buik een afgod maken; *'gulsigher mensche die hoeren buyck houden voer horen god'*, zoals 'Dat Sterfboeck' uit 1488 meent.

Buikmans heeft zijn beide benen in één schoen gestoken, waaronder een dikke verhoogde houten zool zit. Het lijkt erop dat de monsterlijke figuur slechts één voet heeft. Leefde hij op grote of hoge voet?

In de middeleeuwen geloofde men vast aan het bestaan van monsterwezens. Zo beschrijft Jacob van Maerlant in zijn natuurkundeboek 'Der Naturen Bloeme' uit de 13de eeuw de zogenaamde 'sciopodes' of de 'monoculi', mensen met respectievelijk één been en één oog • RECHTERPANEEL 'VERZOEKING VAN ANTONIUS', LISSABON

De hooivergaardeners • Het tafereel met de boerenwagen waarop zoiets doodgewoons als gedroogd gras ligt gestouwd, heeft een moraliserende of didactische strekking. De mensheid houdt zich tijdens het korte bestaan bezig met ijdele zaken als het verwerven van aardse goederen. De overvol geladen kar wordt omgeven door allerlei lieden, die koste wat het kost, een ‘graantje proberen mee te pikken’. Iedereen, van hoog tot laag wil zijn deel en is bezig met het bemachtigen van het gedroogde, vergankelijke gras. Er wordt gedanst en gevochten om het hooi. Midden voor de wagen wordt zelfs een moord om gepleegd. Andere begerige zielen komen onder de wielen van de zware kar terecht. Opvallend is dat de hoge heren te paard, in de stoet achter de wagen, anderen voor zich laten graaien. En op de voorgrond laat zelfs de geestelijkheid zich niet onbetuigd bij het ‘zakken vullen’. Bosch kraakt een kritische noot: hij hekelt de hebzucht van de mens, ongeacht rang of stand.

Het mensdom, verstrikt in de waan van de dag, lijkt reddeloos verloren. Niemand heeft erg in de fatale afloop: een groep duivels trekt de wereldse wagen rechtstreeks naar de hel. In plaats van een zegetocht naar het hemelse Jeruzalem, wordt het een aftocht naar het rijk van de duivel. Gods woorden over het jammerlijke gedrag van de mens vinden we in ‘Den Spyeghel der Salicheyt van Elckerlijc’: ‘Opten aertschen scat sijn si versot / Dien hebben sie voer Gode vercoren / Ende mi vergheten’.

Een wagen beladen met hooi komt als allegorisch symbool al in de 15de-eeuwse Middelnederlandse literatuur voor. En het is bekend dat er in 1563 in Antwerpen zo’n hooiwagen meereed in een religieuze processie • MIDDENPANEEL ‘DE HOOIWAGEN’, MADRID

De tunnel van licht • Bosch' schildering van de stratosfeer en de ten-hemel-opname is heel bijzonder. Hij verbeeldde het einde van de hemelvaart van overledenen als de gang door een cilindervormige tunnel in een volkomen duistere omgeving. Engelen begeleiden de naakte menselijke zielen door het duister naar een tunnel van licht. Deze vormt de toegang tot het hiernamaals; en daar, aan het einde van die tunnel, straalt het oogverblindende hemelse of goddelijke licht.

Mogelijk liet Bosch zich bij dit visioen van het eeuwig leven inspireren door de gedachtewereld van de Brabantse geestelijke en auteur Jan van Ruusbroec (1293-1381). Deze invloedrijke mysticus spreekt in zijn geschriften over de uitstraling van God, die te vergelijken zou zijn met een immens licht. Ook gebruikt hij herhaaldelijk de beeldspraak van het één worden met het Licht. Dit licht is dan ook een symbool van helderheid, met begrijpen (het licht zien), maar ook met het ware geloof en met het opnieuw geboren worden. Het uitbeelden van de lichttunnel door middel van concentrisch gepenseelde cirkels in een donkere omgeving, is een bijzondere originele vondst van Jeroen Bosch. Deze tunnel van licht is langzamerhand in woord en beeld tot een icoon geworden. Hij is het symbool van de hoop: *'er gloort licht aan het einde van de tunnel'*, de verwachting is dat het weldra beter zal worden. Zogenaamde 'bijna-doodervaringen' worden ook wel vergeleken met het gaan door een nauwe donkere tunnel en het ontwaren van een helder licht aan het einde daarvan • VISIOENEN UIT HET HIERNAMAALS, VENETIË

De hellekeuken • Hier speelt zich een hels keukentaferel af. Bovenop een enorme kruik malen twee enorme molenstenen verloren zielen tot moes; de stenen worden voortbewogen door lotgenoten van die zielen. Daarvóór staat een kolossale keukenmachine, een soort gehaktmolen, eveneens aangedreven door zondaren in tredmolens. Twee heksachtige koks van de duivel bereiden andere slachtoffers. Eén wordt aan het spit gebraden, een ander is in mootjes gehakt en suddert in een braadpan, terwijl twee eieren gereed liggen om te worden toegevoegd. In de schouw van het bouwsel brandt een vuur onder een grote ketel vol zielen. Daarboven hangt een groepje als menselijke hammen te roken. Tegen de schouw staat een man opgesteld, als een stuk vlees dat op een satéstokje is geprikt; tegelijkertijd wordt hij belaagd door een pad en een slang. In deze hellekeuken worden ongetwijfeld de gulzigen en onmatigen gestraft. Voor de schouw wordt een straffe drinker met een bierbuik vastgehouden door een zwart-rood gevleugelde duivel, terwijl een rode demon uit een groot vat drank in zijn mond giet. Dit vat wordt op zijn beurt via een trechter weer gevuld door een straal die uit een roostervenster in de muur komt. Piest daar soms iemand de trechter vol?

Op het dak van de hellekeuken zijn diverse demonische gedachten verzameld rond twee mensen. Een slang kronkelt om het naakte lichaam van een vrouw. Een draak met een fakkel in de hand leidt de jonge vrouw, onder het genot van de verleidelijke klanken uit een luit en de hoornsnuif van een vreemd monster, naar een bed met een man, eveneens omgeven door monsterlijke wezens. Hier zal de wellust worden bestraft • MIDDENPANEEL 'LAATSTE OORDEEL', WENEN

De boommens • Hoofd en lijf van deze hybride figuur zijn letterlijk en figuurlijk gevuld met drank en seks. De kop van de ‘boommens’ gaat half verborgen onder een schild en achter zijn eigen eivormige romp. Aan de holle, opengewerkte torso zitten twee rottende boomstronken die als armen dienen, maar tevens de ‘poten’ zijn, waar de monsterlijke figuur op rust. Enkele spitse takken van dode stronken doorboren de romp. Die stronken staan geplant in bootjes die op het water drijven. Het over de schouder terugblikkende gezicht – volgens sommigen een zelfportret van Bosch – grijnst ons kijkers aan. Zo betreft de schilder de toeschouwers bij zijn monstrarium. Boven op het hoofd rust een soort schijf waarop een doedelzak staat, waaromheen demonen en zondaars hand in hand een rondgang maken. Dit volkse blaasinstrument met zijn roze kleur en zijn specifieke vorm is een duidelijk fallussymbool. Aan het uiteinde van een tak, die het lichaam twee keer doorboort, hangt een vlaggetje met daarop een roze ‘sacpype’; dat is een herhaling van de reuzendoedelzak. In de holte van de romp bevindt zich een duivelse kroeg, waar drie gasten zich te goed doen, terwijl de waardin haar schenkkkan nog eens bijvult. Via een ladder tegen de romp klimt een grotendeels naakte figuur omhoog; op zijn schouder heeft hij een stok met een kan eraan; een pijl heeft hij in zijn achterwerk. Dit herinnert aan een zegswijze uit de ‘Proverbia communā’ uit 1480 die luidt: ‘*Menich maect een roede tot sijn selfs eers*’. Nog steeds staat een dergelijk spreekwoord in Nederlandse woordenboeken: ‘*Een roede snijden voor je eigen gat*’ betekent je eigen straf voorbereiden • HELLEPANEEL ‘TUIN DER LUSTEN’, MADRID

De duivel op de kakstoel • In Jheronimus Bosch' beroemdste afbeelding van de hel troont een gruwelijk vogelmonster op een kakstoel. Evenals sommige andere beelden van de hel heeft Bosch dit motief mogelijk ontleend aan de geschiedenis van Tondalus' Visioen uit de 15de eeuw: *'bestia sedebat super stagnum'*. Van de oorspronkelijke *'Visio Tungdali'*, een 12de-eeuws verhaal, geschreven door een Ierse benedictijner monnik, bestaan talrijke oude drukken. Er zijn zelfs nog bijna 250 met de hand geschreven manuscripten in minstens vijftien talen, waarvan er één volledig is geïllustreerd. Tondalus' *'verslaggeving'* van zijn angstaanjagende hel-tocht was zeer populair in de middeleeuwen. In 1484 verscheen een Nederlandse uitgave in 's-Hertogenbosch.

'Het Boeck van Tondalus Vysioen', was de eerste titel van de allereerste Bossche boekdrukker Gerardus Leempt. De in dit boek beschreven tocht door de krochten van de hel is een lange beschrijving van een stinkende omgeving met één lange opsomming van bizarre duivels en gruwelijke folteringën door krijsende monsters en demonen. Sommige details uit de hellevisioenen van Bosch tonen overeenkomsten met dit gruwelavontuur, al beeldde hij de scènes niet letterlijk af. In de geschreven geschiedenis ontmoeten Tondalus en zijn engelbewaarder *'eene beeste, die herde onghelijc was den anderen beesten, die si vooren ghesien hadden.'* Die enorme vogel heeft *'eenen ysernen bec, met yserne clauwen. (...) Dese beeste verslont alle sielen'*. Het monster verslindt onkuise nonnen en priesters en poept ze weer uit in een bevroren meer, waar zowel de mannen als de vrouwen vervolgens slangen baren. Bosch' blauwe duivel zetelt niet alleen op een nachtkruk, maar hij is ook gekroond met een kookpot en z'n voeten zijn in kruiken gestoken. Daarmee wordt zijn enorme zwelgzucht benadrukt • HELLEPANEEL *'TUIN DER LUSTEN'*, MADRID

